

Джерела історії римської Дакії

На початку II ст. н.е. (107 р.) на території Карпатського ареалу, в період апогею римської могутності, утворюється остання імперська провінція – Дакія. Величезна територія охоплювала землі, обмежені на заході р.Тисою, на сході – Карпатами, на півночі – Трансільванськими Альпами, а на півдні Дунаєм. Більша частина провінції у даний час входить до складу Румунії, чим і пояснюється підвищена цікавість вчених цієї країни до північно – східної провінції Риму. Разом з тим, на сході і півночі лімес Дакії входив у контактну зону з племенами, які проживали на землях сучасної України й, таким чином, епічна та етногенна історія Внутрікарпатської дуги безпосередньо пов'язана з історією Закарпаття і Прикарпаття римського часу, чим пояснюється інтерес до Дакії і вітчизняних істориків.

Джерела з історії Дакії без будь-якого перебільшення величезні і характеризують як Рим II – III ст. у мініатюрі, так і варварський світ Карпато – Дунайського ареалу. Зазвичай їх виділяють у дві групи: писемні і речові (Бокшанин, 1981, с.4). До першої відносять рукописи античних авторів і тексти, накреслені на камені, металі, кераміці, зоров'яних дощечках, тобто епіграфіку. Речова група складається з археологічних і нумізматичних матеріалів. Однак, більшість епіграфічних пам'яток відкрито при археологічних дослідженнях. Тому, вважаємо джерела по римській Дакії розмежувати в наступні групи: цитовані античних авторів (літературні джерела), дані епіграфіки, археологічні та нумізматичні матеріали. Послідовність джерел визначається не кількістю, а першопочатковістю їх використання в процесі вивчення історії Дакії.

Сучасні дослідження, присвячені історії Дакії, достатньо обширні. Це стосується праць по окремих проблемах провінції і загальним моніграфіям по історії Риму та варварського світу Південно – Східної Європи (Колосовская, 1957; 1985; Кругликова, 1955; Кудрявцев, 1957; Колонська, 2001; Фёдоров, Полевой, 1973; Bărbulescu, 1987; Gudea, 1997; Ульбасу, 1983 та інші). Їх основу складає величезна база, утворена низкою поколінь істориків, лінгвістів і археологів. Зараз можна безумовно визнати, що дані археології є основними в реконструкції історії Дакії на протязі 107 – 271 рр. і, пізніше, після евакуації військ і цивільного населення. Однак, на першому етапі вивчення провінції, якої охоплює XIX ст., основою історичних побудов були свідчення античних авторів. Саме з них ми починаємо аналіз джерел по історії Дакії.

Літературні джерела. З утворенням балканських провінцій і, особливо з входженням Карпато – Дунайських земель до контактної зони з Імперією, стрімко збільшується кількість даних античних авторів

про території і їх мешканців на північ від Істру. До повідомлень грецьких письменників додається інформація латиномовних авторів. Чи то мова йде про географо – етнографічні або історіографічні дані, чи маємо справу з літературно – білетристськими джерелами або з науковими працями історичного, лексикографічного або іншого характеру, необхідно критично використовувати, а у їх співставленні з іншими категоріями джерел повинні лежати чітко встановлені факти. Роботи античних письменників представляють першочергову цінність, але особливо праці істориків, які містять багату інформацію у військово – політичному, географічному, етнокультурному та демографічному плані. Літературно – художні твори, як косвенні джерела інформації, варто використовувати з підвищеною уважністю, тому що в них на першому місці стояла розважальна сторона, а історична правда відходила на другий план. Відносно історичного, традиційно вони виконували і літературні вимоги, і вимоги подання конкретних подій. Крім того, необхідно мати на увазі їх написання і політичне замовлення. Звідси виходять суб'єктивність, перебільшення, відносність даних, на яких вони базуються, акцент на військовому аспекті, на військово – політичних подіях і вираження явної відсутності інтересу до економічного і соціального життя. Тому необхідно, щоб історико – документальна цінність інформації античних творів була оцінена критично, а по можливості співставлена з іншими джерелами. Зі всіма цими недоліками нарративні джерела, багато з яких фрагментарні і передані у пізніших творах, саме вони є міцними пілонами відтворення давньої історії. Нажаль, багато творів античних авторів щезли повністю або частково з плином часу і сьогоднішній історик позбавлений багатьох документальних даних.

Письмові джерела у запропонованій статті подаються в хронологічному порядку, з якого, за значимістю, виділяється праця Діона Кассія Коккеяна (155 – 235 рр.) "Римська історія", написана на грецькій мові. З цієї монументальної праці (80 книг), починаючи від заснування Риму, збереглася лише чверть, а з втрачених книг до нас дійшли тільки окремі пасажі завдяки візантійському монаху XI ст. Ксіфіліну і епігомам Зонара (XII ст.). Автор добре інформований, високої культури, сенатор, консул і колишній намісник Верхньої Паннонії, у систематичній послідовності передяє час принципату Траяна і Адріана, дає докладний опис системи провінційного управління, утвореної Августом, а також сучасну йому дислокацію римської армії (Бокшанин, 1981, с.75, 104).

В основному, Діон Кассій давав політичну та військову історію Риму. Для нас особливий інтерес представляють події епохи Доміціана (81 – 96 рр.) і Траяна (98 – 117 рр.), пов'язані з історією Дакії. Це книги 67 – 68, які з античних джерел найбільш повно описують дако – римські війни кінця I – початку II ст. н.е., малюють портрет Децебала –

співного царя незалежної Дакії, дають характеристику Траяна – першого останньої провінції Риму в Європі.

Не позбавлена інтересу і літературна спадщина Плінія Молодшого (62 – 113 рр.), який належав до культурної еліти свого часу. Він відомий Траяну і особистий друг Траяна. У своєму листуванні з Траяном (Пліній стар., 80) і панегірику імператору він повідомляє певну інформацію про дако – римські війни, у певній мірі доповнюючи Діона Кассія.

Дані про військову топографію містяться у збережених фрагментах праць інженера Балбуса, який входив до вищого командного складу армії Траяна в період завоювання Дакії, а також Гігінуса (Higinus), що з усією ймовірністю склав топографічні карти провінції (Protase, 2001, p.6).

В античності географія розглядалась як доповнення до історії, тому географи у своїх працях, описуючи відому ойкумену, відобразили географію та історію племен і народів, землі яких вони описували. Серед античних географів виділяються по ерудиції і збереженості їх праць Страбон і Птолемей.

Страбон (63 р. до н.е. – 24 р. н.е.) походив з знатної сім'ї політійської Амасії. Багато мандрував (Європа, Північна Африка, Мала Азія), в результаті отримав знання з перших рук, а крім того, для написання "Географії", яка дійшла до нас повністю, використовував історію, частина яких для нас канула в лету.

За його словами він відвідав країни "... к западу от Арменнии до областей Тиррении, лежащих против Сардинии, и на юг – от Эвксинского Понта до границ Эфиопии" (Страбон, II, 5, 11).

Його особисті спостереження в період мандрів, а також використання праць попередників по історії, дозволило подати доволі повну етногеографію з включенням історичних подій Південно – Східної Європи IV ст. до н.е. – початку I ст. н.е. (Страбон, VII-IX).

Завдяки Страбону ми можемо в даний час зіставити історичні джерела, що стосуються становлення держави Бербесті, його війни з кельтами і часів розпаду першої держави північних фракційців після вбивства "наймогутнішого царя фракційців." Особлива важливість праці в стійкій локалізації даків і гетів, їх соціальної стратифікації і пантеону богів (Страбон, III, 3, 5, 11).

Найповніше етнічна та племінна географія знайшла відображення в роботі Клавдія Птолемея (біля 83 – 161 рр. н.е.), видатного астронома, географа та математика античності. Саме він обґрунтував геоцентричну систему світу, сиростовану в 1543 р. Коперніком (Словарь..., 1989, с.470). Для нас важливе подання географом не тільки племінного світу Дакії (Ptol., Geogr., III, 8, 3), але і основних її центрів, частина яких в період провінції перетворилась у міста. Зокрема, це стосується і давньоримських городищ Верхнього Потисся: Земпліна і Малої Копані, які Г. Біхір (Bihir, 1996, p.191) вважає можливим визначити як птолемейські міста Сусудіва і Седіва (Ptol., Geogr., II, 11, 13; III, 8, 4). Нажаль, досі

окрім перекладу певних фрагментів В.В.Латишева (1893; 1904), які стосуються в основному Понту, інших у нас нема. У цьому відношенні незрозуміла позиція вчених кафедри класичних мов УжНУ, які мають в фондах старої книги університету інкунабулу твору Птолемея, але не займаються її перекладом.

Серед істориків IV ст. н.е. варто відзначити Евтропія. За дорученням імператора Валента він написав короткий нарис історії Риму ("Breviarium ad urbe condita") від заснування міста до 364 р. Завдяки своїй наочності і локальності подання книга вже в античності отримала широкого розповсюдження (Словарь..., 1989, с.200). Евтропію ми зобов'язані найбільш раннім свідченням про евакуацію Дакії (271 р.) і етнічний склад колоністів (Евтропій, VIII).

Імператор – філософ Юліан Апостат (361 – 363 рр.) заслуговує згадки тільки із-за памфлетичного характеру своєї роботи "Пір обо Цезарі", в якій відображено повне знищення даків в період війни 105 – 106 рр. Ця концепція стала основою для висновків низки істориків початку XX ст. і була повністю спростована широкомасштабними археологічними дослідженнями пам'яток Дакії вже у середині минулого сторіччя (Кругликова, 1955, с.74).

Варто зупинитись і на такій важливій пам'ятці як "Певтінгерова таблиця" ("Tabula Peutingeriana"), названої по імені Конрада Певтінгера, копія римської дорожньої карти, скопійована у XII – XIII ст., у даний час зберігається в Австрійській національній бібліотеці у Відні (Словарь..., 1989, с.416).

"Tabula Peutingeriana" представляє як географічний, так і історичний інтерес. На карті подане географічне зображення світу другої половини III ст. н.е., від Атлантики (Гібралтар) до Індії, охоплюючи також Добруджу і більшу частину римської Дакії. На ній фігурують головні дороги, річки та переходи через них, міста, храми, резиденції намісників, бальнео – кліматичні курорти і такі важливі моменти, як вказівка відстані між ними, вираженої в римських милях (1478 м). Виявлена в 1507 р., карта є копією XI або XII ст., зроблена за невідомим автором, який датується дослідниками між 260 і 275 рр., або навіть першою половиною V ст., часу Феодосія II (408 – 439 рр.). Перша дата підтверджується відсутністю на карті регіону східного Рейну і території східних земель трансильванської Дакії, тобто територіями, покинутими Галлієм у 259 – 260 рр. Карта має 11 листів ("титульний лист" з іменем автора щезли) і був отриманий в цій формі гуманістом Конрадом Певтінгером (1465 – 1547 рр.), радником Конрада Рейтінгера з Аусбургу. Зараз зберігається в імперській бібліотеці м.Відня.

Не треба виключати і *Itinerarium Antonini*, чие редагування, що дійшло до нас, було зроблене при Діоклетіані, за прикладом з часів імператора Каракалли. Праця включає головні місцевості Добруджі.

Серед джерел історії Римської імперії особливе місце займає в певній мірі протирічлива *Historia Augusta* або *Scriptores Augustae*. Вона

містить в собі 30 біографій римських імператорів від Адріана (117 – 138 рр.) до Нумеріана (283 – 284 рр.). Про авторів роботи в кількості шести осіб, серед яких фігурує і Флавій Вопис, нема конкретних даних, за винятком імен. Можливо, ця робота була написана не цілком авторами, а одним в епоху Діоклетіана або Константина I. *Historia Augusta* містить звичну інформацію відносно історії Дакії, зокрема, порятункової евакуації (*Vita Aureliani*), але ці дані варто використовувати уважно та критично. Зі всіма своїми недоліками, твір виступає в характеристичній Т.Моммзена джерелом інформації "якщо не ризикованим, настільки і необхідним".

Останнім крупним представником античної історіографії кінця IV ст. н.е. є Амніан Марцелін (330 – 395 рр.). Він написав історію Римської імперії від Нерона до загибелі Валента (378 р.) у 31 книзі, з яких 18 відносять до наших днів. У збережених книгах автор подіє події 353 – 378 рр. з переданням цінної інформації про сарматів в долині Тиси, готів на території Дакії і напад гунів у Південно – Східній Європі. Крім того, що важливо для історії північно – східної частини Карпатської улоговини, це така племена костобоків деє в районі Дніпра в період Великого переселення народів (Амм. Марц., XXII, 8, 42).

Серед ранньосередньовічних істориків безсумнівно виділяється Йордан, романізований гот з Мезії, прихильник політики імператора Валентіана. Деє у середині VI ст. н.е. він написав книгу "Про походження та діяння готів" або "Getica". В основу своєї праці Йордан поклав роботу сенатора Кассіодора, яка до нас не дійшла, до якої додав низку античних джерел (Скрявская, 1960, с.25-26).

Працю Йордана можна розглядати як один з перших європейських націоналістичних творів, пов'язаних з походженням германців (готів). Не будучи талановитим письменником, він тим не менше створив глянцеву картину Великого переселення народів, як відзначила С.Скрявская (1960, с.7), з чим не можна погодитись.

У цій праці автор пов'язав історію готів з походженням готів і, таким чином, зберіг для нас цілу низку сюжетів з політичної і соціальної історії даків, а також етнічного складу Дакії від I ст. до н.е. до V ст. н.е., які не дійшли до нас у поданні його попередників.

Таким чином, роботу Йордана можна розглядати як найбільший твір епохи раннього європейського середньовіччя, який пов'язав історію готів з ініціативними фракційними і першим з авторів VI ст. н.е. який термін "голови", давши локалізацію трьох гілок (венеди, склав'яни, анти) (Йордан, 119).

У галузі географії Дакії варто відзначити невідомого автора з Равенни, який у VII ст. н.е. (VIII ст.?) залишив працю під назвою "Космографія" ("*Cosmographia*"), складену на основі військової карти, яка не дійшла до нас, але явно пов'язана з "Tabul Peutingeriana". Незважаючи на те, що багато топонімів і гідронімів римської Дакії

подані у доволі спотвореній формі, ця робота може бути джерелом для античних регіонів римської Дакії (Protase, 2001, p.9).

Порівняно з літературними джерелами, які дійшли до нас у переписах XI – XIII ст. н.е., документальну цінність мають дані епіграфіки. Ставши відомими завдяки систематичним археологічним дослідженням, частково, випадковим знахідкам, епіграфічні матеріали були захищені від подальших змін в оригінальному тексті, як це часто було у випадку літературних джерел, і це надає їм більше достовірності та переваги для сучасного дослідника. На відміну від літературно – нарративних творів, епіграфічні матеріали містять свідчення і точну інформацію, автентичні, з життя окремих осіб, сімей, соціальних груп, народів і суспільних інституцій, дані, які не відображені в інших документальних джерелах. Надписи відзначають економічну і соціальну діяльність, центри і виробничі майстерні, власні імена і військові одиниці, різні формули, обіг матеріальних благ, а в кінці кінців конкретних людей.

Епіграфічні джерела охоплюють античні надписи різного характеру, зроблені на стійкому матеріалі, на камені, мarmorі, бронзі, свинці, золоті, сріблі, навоскованих дерев'яних таблицях і кераміці. За призначенням надписи можуть бути почесними, присвятками богам, поховальними, суспільними, мілітаріями (мілеві камені), цивільними і військовими печатками, штампам майстерень.

Інтерес до епіграфічних джерел виник в античності і зберігся до сучасної епохи, але реалізація колекцій грецьких і латинських надписів Дакії відбулася тільки з XIX – XX ст. Протягом 1828 – 1877 років були видані два великі корпуси грецьких і латинських надписів: 1) *Corpus Inscriptionum Graecarum* у чотирьох томах, колекція *Inscriptiones Graecae*, яка поповнюється і сьогодні; 2) *Corpus Inscriptionum Latinarum*.

Важливо відзначити. Що після 1960 р. основа епіграфічного документування історії Дакії суттєво збагатилася завдяки виданню в Бухаресті 12 томів грецьких і латинських надписів в колекції під назвою "Античні надписи Дакії і Скіфії Мінор" – *Inscriptiones Daciae et Scythiae Minoris antiquae* (Protase, 2001, p.11). Особливо важливі для визначення рівня мілітаризації Дакії і з'ясування місць стоянок легіонів і окремих підрозділів військової дипломії та присвячувальні рельєфи з Пороліссума і його околиці (Gudea, 1996; 1997), Потаїси (Bărbulescu, 1987; 1994), Ульїї Траяна (Hanslik, 1962; Voisian, 1997), Апулума (Moga, 1985) і інших міст і стоянок вексиляцій.

У загальній складності на території провінції Дакії відомо біля 4000 латинських надписів, які разом з іншими джерелами всебічно характеризують її цивільне і військово населення, а також його етнічну належність, пантеон божеств, привнесених колоністами.

Разом з епіграфічними джерелами значну базу даних утворюють одиничні знахідки монет і грошові скарби. Перші монети гето – дакійського карбування разом з грецькими тетрадрахмами на території

Епіграфічної угодини з'являються ще в III ст. до н.е. (Kolnikova, 1980, p.11). Однак, вже в I ст. до н.е., з утворенням дакійської держави під царем цар Бурбети, офіційною монетою став римський денарій (Gudea, 1973, p.110), який набув значення "світової грошової одиниці". Кількість знахідок монет періоду провінції Дакії збільшилася у кілька разів. Римська імперія випускала тисячі монет, медалей і tesserae різного типу цінності та призначення. Досліджуючи нумізматичний матеріал, можна отримати уявлення про політичні програми державних органів, знати собі економічне становище метрополії і провінцій, отримати фактичний матеріал, який не знайшов відображення у літературних джерелах (Бокшанин, 1981, с.87).

На монеті важливим є зображення на аверсі профілю правлячого імператора або членів їх сімей, а на реверсі будівель, що дозволяє використати монети надійним хроноіндикатором у комплексі з іншими джерелами.

Нумізматична колекція з території Дакії величезна і кількість поступлень зростає з кожним роком. Це змусило вчених час від часу випускати каталоги і зводи монет. Одна з перших повноцінних робіт вийшла у 1973 році. У ній були відображені всі знахідки періоду 1914 – 1970 рр. (Pryda, Nubar, 1973). У доповнення до неї в 1980 році виходить праця B. Mihăilescu – Barliubi (Mihăilescu – Barliubi, 1980). До розробки суцільних монументальних розробок можна віднести двохтомник F. Găzdac. Автором проведений аналіз і циркуляція монет на території сирійської і востримської Дакії, встановлена динаміка поступлень і проведено докладне картографування знахідок (Găzdac, 2002). Поряд з монументальними весь Карпатський ареал роботами, в останні роки вийшли і нумізо-регіональні дослідження, зокрема, по Верхньому Потоку (Котигорошко, 2001).

Використання наприкінці XIX ст. даних античних авторів і нумізматиків, в якості головних джерел з історії Дакії, часто приводило до хибних висновків. Як, наприклад, можна навести думки деяких дослідників про повне знищення місцевого населення в період останньої великої римської війни 105 – 106 рр.

Навчання даних у результаті широкомасштабних розкопок на території Дакії утворили величезну джерелознавчу базу, яка дозволила використати не тільки побічні джерела, а і конкретний речовий матеріал, що підтверджує реальні історичні події, в межах провінції, і після її виходу імператором Авреліаном у 271 р.

Варто віддати належне румунським археологам, які приклали значному зусилля у відтворенні історії Карпатського ареалу I ст. до н.е. – VI ст. н.е. За останні десятиріччя Міністерством культури Румунської республіки були вкладені величезні кошти у вивчення дакійських і римських пам'яток.

Розкопки поселень, міст, каstrумів, стоянок легіонів і вексиляцій, виваблюючи, принесли значний матеріал, який зараз разом з

письмовими джерелами дозволяє охарактеризувати провінцію і з точки зору економіки, політичного та військового статусу.

Особливо багато зусиль було вкладено у вивчення лімесу Дакії. Підсумки багаторічних досліджень європейських вчених були викладені на XVII Міжнародному конгресі по римському імперському кордону в 1997 році (м.Залеу, Румунія). Конкретно по лімесу Дакії була видана серія монографій (Gudea, 1997; 1997a; Bărbulescu, 1997; Isac, 1997; Matei, Vajusz, 1997; Tamba, 1997 та інші), в яких відображені всі сторони будівництва лімесу, його топографія та розміщення підрозділів римської армії провінції. Разом з тим, увага була приділена і взаємозв'язкам населення, з обох боків лімесу, в першу чергу, його північної частини (Römer..., 1997).

Підбиваючи підсумки короткого огляду джерел по Дакії, відзначаємо такі чудові пам'ятки, що майже повністю дійшли до нас, як Тропеум Траяна (109 р.) в Адамклісі (Добруджа) і колону Траяна (113 р.) у Римі, зведені на честь переможного імператора і його військ. Картини і метопи, зображені на пам'ятках, безпосередньо переносять нас у жорстокий світ початку II ст. н.е., коли під мечами римських легіонерів загинула держава північних фракційців. Але, саме ці пам'ятки зберегли нам вигляд даків, їх озброєння, типи будівель і укріплених пунктів, які були взяті римлянами тільки після жорстоких боїв (Sichorius, 1896; Sâmpetru, 1994). Тільки на 124 панелях колони Траяна зображено майже дві тисячі постатей, причому сам Траян – п'ятдесят разів, а Децебал – шість (Махлаюк, 2003, с.397).

Безсумнівно, що ціла низка питань історії Дакії досі залишається відкритою, але загальна картина розвитку північних фракційців і населення провінції в даний час завдяки роботі зарубіжних вчених, в першу чергу румунських, вже створена і в це немало ленту внесли вітчизняні вчені.

Зомбор І.Т.

Источники истории римской Дакции

(Резюме)

В статье даётся обзор основных источников по истории Дакции (доримской и провинции). Данные источники без преувеличения огромны и характеризуют как Рим II – III вв. в миниатюре, так и варварский мир Карпато – Дунайского ареала. Обычно они выделяются в две группы: письменные и вещевые. К первой относятся рукописи античных авторов и тексты на камне, металле, керамике, деревянных дощечках, то-есть эпитафия. Вещевая группа состоит из археологических и нумизматических материалов. Однако, большинство эпитафических памятников открыто при археологических исследованиях. Поэтому, источники по римской Дакции выделяем в

три группы: рукописи античных авторов (литературные источники), данные эпитафия, археологические и нумизматические материалы. Последовательность источников определяется не количеством, а первоначальностью использования их в процессе изучения истории Дакции с XIX в.

В совокупности они дают возможность раскрыть историю населения Карпатского ареала римского времени, как автохтонов, так и колонистов (гражданские и военные контингенты) в период существования провинции Дакция (107 – 271 гг.).

Zombor I.T.

Sources on the History of Rome Dacia

(Summary)

An overview of the main sources on the history of Dacia is done in the article (pre-Rome period). Without exaggeration there is tremendous amount of the sources. They characterize Rome of I-III AD, as well as barbaric world of Carpathian-Danube region. Usually they are divided into two groups: written and material. The first one consists of manuscripts of antic authors and texts written on stones, metal, pottery, and wooden plates. Material group consists of archeological and numismatic materials. Nevertheless, most of epigraphic artifacts were discovered during archeological researches. That is why the author defined the following groups of sources on pre-Rome Dacia: the manuscripts of antic authors, epigraphic data, archeological and numismatic materials. The order of the sources is defined not by their amount, but by their primary using in a process of study of Dacia history.

In a whole they provide an opportunity to describe the history of the population of Carpathian region of the Rome times, both local and colonists (civil and military colonies), during the period of Dacia province existence (107-271 AD).

Література

- Аммиан Марцелин. История / Пер. Ю.Кулаковского. – К., 1906 – 1908. – Т.1-III.
- Бокциани А.Г. Источниковедение Древнего Рима. – М., 1981.
- Дион Кассий. История / Пер. Черноусова в приложении к его книге “Очерки по истории Римской империи 180 – 335 гг.” – Харьков, 1911.
- Евтропий. Сокращение римской истории до времён кесарей Валента и Валентиниана. – М., 1809.
- Иордан. О происхождении и деяниях готов. “Gética” / Пер., комм. Е.Ч.Скрижинской. – М., 1960.
- Колосовская Ю.К. О романизации Дакия // ВДИ. – 1957. – №1. – С.81-101.
- Колосовская Ю.К. Римский провинциальный город, его идеология и культура // Культура Древнего Рима. – М., 1985. – Т.II. – С.167-257.
- Котигорошко В.Г. Роль монет в системе взаимосвязей Римской империи и населения северо – восточной окраины Карпатского ареала // Carpatica – Карпатика. – 2001. – Вып.13. – С.145-158.
- Кругликова И.Т. Дакия в эпоху римской оккупации. – М., 1955.
- Кудрявцев О.В. Исследования по истории балкано – дунайских областей в период Римской империи. – М., 1957.
- Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. Греческие писатели. – СПб., 1893. – Т.1.
- Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. Латинские писатели. – СПб., 1904. – Т.2.
- Лозинська С.О. Этапи розбудови дакійського лімесу // Carpatica – Карпатика. – 2001. – Вып.13. – С.168-175.
- Махлаюк А. Римские войны. – М., 2003.
- Плиний Младший. Письма (Epistolarum) / Пер. М.Е.Сергеевко, А.И.Доватура, В.С.Соколова. – М., 1983.
- Словарь античности. – М., 1989.
- Страбон. География. – Л., 1964.
- Фёдоров Г.Б., Полевой Л.Л. Археология Румынии. – М., 1973.
- Bărbulescu M. Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica și de la Potaissa. – Cluj – Napoca, 1987.
- Bărbulescu M. Potaissa. – Turda, 1994.

- Bibir Gh. Dacia liberi din nordul Daciei // Thraco – Dacica. – 1996. – XVII. – P.191-202.
- Cichorius C. Die Reliefs der Traianssaule. – Berlin, 1896. – T.2.
- Isac D. Castrele de cohortă și ală de la Gilău. – Zalău, 1997.
- Orădak C. Circulația monetară în Dacia și provinciile învecinate de la Traian la Constantin I. – Cluj-Napoca, 2002. – Vol.I-II.
- Gudea N. Porolissum. Un complex daco-roman la marginea de nord a Imperiului roman. – Cluj-Napoca, 1996.
- Gudea N. Das Römergrenzkastell von Moigrad – Pomet. Porolissum I. – Zalău, 1997.
- Gudea N. Der dakische limes. Materialien zu seiner geschichte. – Cluj-Napoca, 1997a.
- Hančlik R.M. Ulpium Traianus // RE. – 1962. – Sp.x.
- Kohnková E. Rímske mince na Slovensku. – Bratislava, 1980.
- Matei A.V., Bajusz I. Castrum roman de la Romita – Certiaae. – Zalău, 1997.
- Mihăilescu – Birliba V. La monnaie romaine chez les daces orientaux. – București, 1980.
- Moga V. Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea XIII Gemina. – Cluj-Napoca, 1985.
- Protase D. Romanizarea // Istoria Românilor. – București, 2001. – Vol.II. – P.159-168.
- Römer und barbaren an den Grenzen des römischen Daciens. – Zalău, 1997.
- Sâmpetru M. Orașe și cetăți romane târzii la Dunărea de jos. – București, 1994.
- Tamba D. Das Römergrenzkastell von Românași-Largiana. – Zalău, 1997.
- Vlădescu C. Armata romana în Dacia inferior. – București, 1983.
- Voigian V. In Ulpia Traiana Sarmizegetusa entdecute Bestandteile militärischer Ausritung // AMN. – 1997. – 34-1. – S.193-204.